

2022, Vol. 3(3), 529-541
© The Author(s) 2022
Article reuse guidelines:
<https://dergi.bilgi.edu.tr/index.php/reflektif>
DOI: 10.47613/reflektif.2022.87
Article type: Research Article

Received: 22.07.2022
Accepted: 26.08.2022
Published Online: 01.10.2022

Başak Akkan*

Politik Bir Kavram Olarak Bakım ve İhtimam Toplumu **Care as a Political Concept and Caring Society**

Öz

Son 20-30 yıl içerisinde feminist yazında bakım kavramını ele alan çalışmaların sayısı arttı. Ancak bakım kavramı farklı boyutlarıyla tartışabilecek, karmaşık bir kavram olma özelliğini koruyor. Son dönemde, eşitlik mücadelelerinin, ihtimam toplumu tahayyüllerinin ve toplumsal dayanışma ilişkilerinin biçimlerini belirleyen bir kavram olarak da bakım, günlük yaşamımızda daha fazla telaffuz edilir hale geldi. Bakım kavramının bugün sosyal bilimlerde bu kadar üzerinde durulan bir kavram olması da, bakımın toplumsal eşitsizlikleri ortaya koyduğu kadar, iyi toplum tahayyülleri için de ışık tutucu bir kavram olması. Bu makale, bakım kavramını politik bir kavram olarak ele alıyor, feminist yazına dayanan bir yaklaşım ile bakım kavramını farklı boyutları ile tartışarak, ihtimam toplumu tahayyüllerimizde bakım kavramının ve bakım etiğinin toplumsal bir arada olma ve dayanışma ilişkilerimizi düzenleyici rolü üzerinde duruyor. Makale, salgın ile birlikte dünyanın gündemine oturan bakım tartışmalarını kuramsal bir çerçeve sunarak bakım siyasetinin kamusal alandaki yerini bir kez daha tartışmaya açıyor.

529

Abstract

In the last 20-30 years, the number of studies dealing with the concept of care has increased in the feminist literature. However, care is a complex concept that can be discussed with its different dimensions. Recently, interest in care in social science has increased as care as a concept also determines the politics of solidarity, the terms of a caring society and social solidarity relations. This article deals with the idea of care as a political concept, discusses the concept of care with its different dimensions with an approach based on feminist literature, and focuses on the determining role of the idea of care and ethics of care in our social coexistence and solidaristic relations in search of a caring society. The article discusses care politics in the public sphere by presenting a theoretical framework for the debate on the concept of care.

Anahtar kelimeler

Bakım siyaseti, ihtimam toplumu, bakım etiği, ilişkisellik, eşitsizlikler

Keywords

Politics of care, caring society, ethics of care, relationality, inequalities

* İstanbul Bilgi Üniversitesi, basak.akkan@bilgi.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5680-3553.

Giriş

Son 20-30 yıl içerisinde yaşadığımız demografik, ekonomik ve toplumsal dönüşümler, bakımın politik bir kavram olarak önemini bir kere daha gözler önüne serdi. Bir taraftan feminist araştırmacıların karşılıksız bakım emeğini, toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini belirleyen bir feminist politika meselesi olarak ele almaları, diğer taraftan bakımın refah rejimlerinin niteliğini belirleyen bir sosyal politika alanı olarak dikkate alınması, bakım kavramına ekonomik, sosyal ve politik bir kavram olarak görünürlük kazandırdı. Özellikle, COVID-19 salgını ile birlikte ortaya çıkan bakım krizi, tüm toplumlarda artan bakım ihtiyacı ve özellikle göçmen bakım çalışanlarının güvencesiz iş koşulları, yaşamımızın merkezinde yer alan bu kavrama dikkatli bir biçimde eğilmemizin gerekliliğini hatırlattı.

Son dönemde, eşitlik mücadelelerinin, iyi yaşam tahayyüllerinin ve toplumsal dayanışma ilişkilerinin biçimlerini belirleyen bir kavram olarak da bakım, günlük yaşamımızda daha fazla telaffuz edilir hale geldi. İhtimam toplumu arayışlarının merkezine oturdu. Bu sürecin en çarpıcı örneklerinden biri Büyük Britanya’da bakım üzerinde çalışan araştırmacı ve aktivistlerin yayınladığı Bakım Manifestosu (Care Manifesto).¹ Manifesto, feminist siyaset kuramının kendi kendine yeten birey üzerine inşa edilen kamusal alan eleştirilerine gönderme yapıyor ve karşılıklı bağımlı bireyler olarak toplumda var olduğumuzun altını çiziyor. Bakım etiğinin toplumsal ilişkilerimizin temelinde yattığı fikri üzerinden neoliberal düzenin dönüşümü için bakım siyasetinin ve ihtimam toplumunun önemine vurgu yapıyor. Neoliberalizmin yarattığı kendi kendine yeten birey düşüncesine karşıt olarak, ilişkisellik ve karşılıklı dayanışma toplumsal adalet tahayyülünün temel unsurları olarak öne sürülüyor. Bakım Manifestosu ile aynı zamanlarda yayınlanan bir diğer kitap *Politics of Care: From Covid-19 to Black Lives Matter*² bakım kavramını siyasi bir pencereden tanımlıyor ve neoliberalizmin yol açtığı toplumsal yıkımdan çıkma noktasında bakım siyasetinin küresel bir paradigma dönüşümünün temelinde yer aldığı fikri ile hareket ediyor. Bugün geldiğimiz noktada, materyalist feministlerin ekonomik bir kavram olarak ve tarihsel bir bağlamda ele aldıkları “toplumsal yeniden üretim” kavramının da daha geniş bir yerden tartışıldığı,³ Bakım Manifestosu’nun bir kere daha gündeme getirdiği karşılıklı bağımlılığımızı merkeze alan bakım kavramının sosyal bilimcilerin gündeminde olduğu söylenebilir.⁴ Hiç kuşkusuz, bakımı toplumsal dönüşümün merkezine koyan ihtimam toplumu tartışmaları, bakımın çok boyutlu ve karmaşık bir kavram olarak toplumsallığımızı belirleyen çok boyutlu yapısını da gösteriyor. Bakım kavramını ilginç kılan noktalardan biri de zaten bir kavramsal netliğe sahip olmaması olarak görülebilir (Fine ve Tronto, 2020).

Bu makale, bakım kavramını politik bir kavram olarak ele alıyor, feminist yazına dayanan bir yaklaşım ile bakım kavramını farklı boyutları ile tartışarak, ihtimam toplumu tahayyüllerimizde bakım kavramının ve bakım etiğinin toplumsal bir arada olma ve dayanışma ilişkilerimizi düzenleyici rolü üzerinde duruyor. Makale, salgın ile birlikte dünyanın gündemine oturan bakım tartışmalarını kuramsal bir çerçeveden ele alarak bakım siyasetinin kamusal alandaki yerini bir kez daha tartışmaya açıyor.

Bakımı Nasıl Tanımlıyoruz?

Bakım, insan olarak iyi olma halimizi belirleyen en temel öğelerden biri iken, bakımın herhangi bir toplumdaki sunulma biçimleri ve bakım sorumluluğunun kurumlar arası paylaşımı (devlet, aile, piyasa gibi) topluma eşit katılımı ve dolayısıyla toplumsal adaleti de belirler niteliktedir. Çocukluk, gençlik, yetişkinlik ve yaşlılık dönemlerinde bakım veren veya alan bireyler olarak çeşitli roller üsteleniyoruz. Bu bağlamda yaşam seyri içerisinde sürekli bir bağımlılık ilişkisi içinde var oluyoruz. Ancak, feminist literatürün kapsamlı bir şekilde gösterdiği gibi tarihsel olarak karşılıklı bağımlılık temelli bakım ilişkileri özel alana ait olarak görülmüş ve bugün neoliberal dünya görüşünün de dayattığı kamusal alanda kendi kendine yeten birey makbul birey olarak kabul edilmiştir (Lynch, 2021; Sevehuijsen, 1998). Feminist yazının temel sorunsal olarak gördüğü kamusal alan ve özel alan ayrımı ile birlikte bağımlılık ilişkilerinden soyutlanmış birey siyasi, sosyal ve ekonomik haklara sahip vatandaş olarak tanınırken, bakım evi içi emek olarak özel alana ait bir eylem olarak kabul görülmüştür. (Pateman, 1989) Marksist gelenekten gelen feminist yazın, kapitalizmin tarihsel olarak emeğin yeniden üretimi için kurumsal ayrışmalar yarattığını ve birbiri ile ilişki içinde, ancak iki ayrı alan olarak üretim ve toplumsal yeniden üretimin ortaya çıktığına vurgu yapıyor (Bakker, 2003; Bhattacharya, 2017; Fraser, 2016). Feminist ekonomistlerin üretim ilişkilerine dayanarak ele aldıkları üretim ve toplumsal yeniden üretim ayrımı, feminist siyaset teorisinin kamusal alan ve özel alan ayrışması ile örtüşüyor. Toplumsal cinsiyet rolleri bu temel ayrışma ile tarihsel olarak şekilleniyor. Üretimin ve toplumsal yeniden üretimin kapitalist sistem içinde ayrı alanlar olarak görülmesi, karşılıklı emeğin bir ekonomik değer olarak tanınması, karşılıksız emeğin değersizleştirilmesi ve bu keskin ayrımın kadınlar için bir tahakküm mekanizmasına dönüşmesi feminist literatürün vurguladığı bir süreç (Fraser ve Jaeggi, 2018; Tronto, 1993). Toplumsal yeniden üretim feminist literatürde daha geniş bir kavram olarak yaşamın yeniden yaratılması, daha iyi hale getirilmesi ve idame ettirilebilmesi için sağlık ve eğitim kurumlarındaki emeği de içerecek şekilde tüm yeniden üreten emeğini kapsar şekilde de tanımlanıyor. (Bhattacharya, 2017; Ferguson, 2017) Bugün, toplumsal yeniden üretim alanlarında metalaşmış ilişkilerin de gündeme gelmesi ile, hem kurumsal hem de mekansal ayrışmaların muğlak hale geldiği söylenebilir (Aulenbacher ve Leiblfinger, 2019). Öte yandan, toplumsal yeniden üretim ve bakım kavramları, toplumsal cinsiyetleştirilmiş kurumları ve toplumsal düzenlemeleri anlamak için her ne kadar birbirlerinin yerine kullanılsa da, feminist yazında farklı tanımlamaları da içeriyor. Türkçede ihtimam veya özen olarak da kullanılan bakım kavramını tanımlamak çok kolay değil. Ancak, bakımın tarihsel olarak ekonomik bir kategori olarak gelişen toplumsal yeniden üretim kavramından farklı bir kavram olduğunu söyleyebiliriz. Bakım emeği tartışmaları toplumsal yeniden üretim ve bakım kavramlarını birbirine yaklaştırırsa da, bakım kavramı ilişkiselliğe odaklanıyor ve karşılıklı bağımlılık ilişkilerini ve pratiklerini içinde barındırıyor (Akkan, 2020; Dowling, 2021). Batı feminist yazınında yıllar içinde bakım çok farklı şekillerde tanımlandı. En yaygın başvurulan ise Tronto ve Fisher'ın 90'lı yıllarda ortaya attığı tanım:

“Bakım hayatımızın idamesi, içinde yaşadığımız dünyanın bizim için en iyi hale gelecek şekilde iyileştirilmesi için yaptığımız her şeyi içeren bir tür eylem” (Tronto ve Fisher 1990, s. 40).

Bu kapsamlı bakım tanımı, bireysel ve toplumsal iyi olma halimizi belirleyen bir sosyal eylem olarak bakımı insan olma özelliğimizden de doğan bir toplumsallığın merkezine oturtuyor. Bakımın bir toplumdaki yeri ve verilmiş biçimi kamu ve özel alan arasındaki kurumsal sınırları belirliyor. Bakım pratikleri ev içi ve ev dışı ilişki ağları ile toplumsal beraber yaşama deneyimlerini şekillendiriyor. Ancak, bakım ilişkilerinin tarihsel olarak toplumsal cinsiyet, sınıf, ırk, etnik köken gibi güç ilişkilerine yerleşik kategoriler ile şartlandığını belirtmek gerekir (Dowling, 2021; Tronto, 1993). Bu bağlamda bakım kavramının karşılıklı bağımlılık ve ilişkisellik vurgusu toplumsal olanı yeniden düşünmemizi sağlarken, bakım sorumluluğunun ve finansmanın eşitsiz dağıtımını özellikle toplumsal cinsiyet ve sınıf temelli eşitsizlikleri pekiştirir niteliktedir.

Bakım sorumluluğunun eşit dağıtımını dediğimiz noktada, bakımın kamusal alana taşınması ve kamusal alanda bir ortak değer olarak görülmesi söz konusu ki, bu yaklaşım siyaset teorisi yazının da gündeminde bulunuyor. Feminist siyaset teorisyenlerinin, bireyi karşılıklı bağımlılık ilişkilerinden soyutlayan ve özel alanı görmezden gelen liberal sosyal adalet teorilerine karşı bir argüman olarak bakımı toplumsal bir değer olarak merkeze alan bir yaklaşım benimsediklerini görüyoruz. (Held, 2006; Kittay, 1999; Nodding, 1984; Okin, 1989; Tronto, 1993). Kittay (1999) bağımlılık emeği olarak tanımladığı bakım emeğinin bireyin içinde yaşadığı toplum ile kurduğu ilişkide belirleyici olduğunu, hayatımızın her noktasında bakım veren veya alan konumunda olabileceğimizi ve ilişkiselliği ve karşılıklı bağımlılığı kamusal alandaki sosyal adalet ve eşit vatandaşlık arayışlarında göz önünde bulundurmanızın gerekliliğine vurgu yapıyor. Öte yandan, kendi kendine yeten birey fikri üzerine inşa edilmiş yurttaşlık paradigması özel alanda ait kabul edilen bağımlılık ilişkilerini kamusal alanda damgalayarak hak etmeyen yoksul kavramını da doğurabiliyor (Akkan ve Uyan-Semerci, 2014). Bu bağlamda feminist siyaset bilimcilerinin bakım kavramını odağa alarak ortaya attıkları yurttaşlık tartışmaları, yurttaşlık kavramının ilişkisellikten doğan farklılıkları içerecek şekilde yeniden düşünülmesini şart koşuyor (Knijn ve Kremer 1997). Eşit vatandaşlık tahayyüllerinde bakım emeği özellikle devletin toplumsal cinsiyet politikalarının yarattığı eşitsizlikleri görünür kılmak için başvurulan önemli bir kavram olma özelliğini taşıyor (Knijn ve Kremer, 1997; Lister, 2003). Bu noktada, bakım pratiğine içkin değerlerin ön plana çıkarılması, özel alandan ayrılmış kamusal alanının toplumsal cinsiyet temelli eşitsizlikler üreten yapısına dair kapsamlı bir eleştiri imkanı sunuyor. Bakımın politik bir ideal olarak kamusal alan içerisinde tanımlanması ve özel alan değerleri ve aile ile özdeşleştirilmekten kurtarılması gerekiyor Tronto'ya göre:

“Toplumlarımız bakımın önemini fark etmediği sürece kadınların ve toplumda bakım verenlerin yaptığı işi değersiz göreceğiz. Bakımı politik bir ideal olarak görürsek ancak bakımın toplumsal değerini ve bakım verenlerin statüsünü değiştirebiliriz” (Tronto, 1993, s. 157).

Kamusal alan ve özel alan ekseninde eşitlik üreten bir bakım siyasetinden bahsettiğimizde bir yanda refah devletlerinin bakım politikaları diğer yanda toplum temelli bakım uygulamaları yer alıyor. Bu bağlamda feminist yazının refah devleti çalışmalarına da eleştirel bir çerçeve sunduğu söylenebilir. Özellikle kadını ve aileyi dışarıda bırakan refah devleti tiyolojilerine eleştirel yaklaşımlar geliştirildi. Bakımın toplumdaki veriliş biçimlerini ele alan ve dolayısıyla refah devletlerinin toplumsal cinsiyet ilişkilerini şekillendirme biçimlerini dikkate alan refah rejimi çalışmaları 90'lardan bu yana literatürde önemli bir yer tuttu (Anttonen ve Sipilä, 1996; Bettio ve Plantenga, 2004; Daly, 2001, 2002; Orloff, 1993). Bu literatür devletlerin aile ve kadın politikalarına odaklanarak farklı bakım rejimlerinin tarihsel olarak ortaya çıkışını ortaya koydu (Pfau-Effinger ve Rostgaard, 2011). Bugün, piyasanın da üçüncü bir unsur olarak resme eklenmesi ile bakım rejimlerinin sınırlarının daha karmaşık bir hal aldığı söylenebilir.

Bakımın İkili Kavramsallaştırılması: Bakım Temelli Eşitsizlikler

Bakımı politik bir kavram olarak ele alırken, ikili bir kavramsallaştırma önerilebilir. Bir yandan, bakımın toplumsal bir sorumluluk, bir kamu hizmeti olarak adil dağıtımı; diğer yandan bakımın değer yaratan bir pratik ve bir süreç olarak kamusal alanda tanınması, dolayısıyla bakım verenlerin ihtiyaçlarının görünür kılınması. Bu iki kavramsal yaklaşım analitik olarak ayrı, ancak eşitlikçi bakım siyaseti açısından birbiriyle ilişkili kavramsal çerçeveler olarak düşünülebilir.

Bakımı, ilişkiselliğin belirleyici olduğu bir pratik olarak kavramsallaştırdığımız noktada, bakım alma ve verme süreçlerinin ve bu süreçlerdeki ilişkisel kimliklerin tanınması ve görünür kılınması gerekiyor. Hiç kuşkusuz, kadınların ev içi emeğinin görünür kılınması feminist araştırmacıların tarihsel olarak vurguladıkları bir meseledir (Acar-Savran, 2002; Acar-Savran ve Demiryontan, 2012). White (2000) bakıma ilişkin ilişkisel kimlikleri tanıyan bir politik sürecin ancak kamusal alanda eşitlik üretebileceğine dikkat çekiyor. Burada iki tanınma sürecinden bahsedebiliriz. Bakım temelli ilişkisel kimliklerimizin tanınması ve bakım verme ve alma süreçlerinde ortaya çıkan ihtiyaçların tanınması. Bakım temelli ihtiyaçların karşılanması için hangi kaynaklara erişimin olduğu burada önemli bir nokta. Fineman'ın (2004) "ikincil bağımlılık" olarak tanımladığı bu olgu, bakım verenin bakım sorumluluğunu üzerine alırken, bakım sürecinden doğan ihtiyaçların karşılanması için toplumsal kaynaklara ne kadar erişiminin olduğu ile ilişkili. Örneğin, Türkiye'de 2006 yılından beri uygulanan, aile içinde engelli bireye 7/24 saat bakım sağlayan aile bireyine devlet tarafından verilen engelli bakım aylığı buna iyi bir örnek olabilir. Engelli bakım aylığı alan aile bireylerinin ki ağırlıklı olarak kadınların, bakım veren rollerinden doğan ihtiyaçlarının kamusal alanda karşılanması bir anlamda özel alanda bakım verme süreçlerinin tanınması anlamına da geliyor.

İkincil olarak, bakımın toplumun ortak yararını gözetken bir kamusal fayda ve hizmet olarak kavramsallaştırılması (Folbre, 1994; Knijn ve Kremer, 1997; Ferguson ve Folbre, 2000; Folbre, 2001; England, 2005). Bakımın özel alanın dışına taşınması ve kamusal alanda verilen

bir hizmet haline gelmesi, bakım verenlerin özellikle kadınların ve kız çocuklarının topluma katılımlarını belirler nitelikte. England'a (2005) göre bakımın bakım alanların yapabilirliklerine katkısı ve toplumun iyi olma haline dolaylı katkısı bağlamında bir kamu değeri, kamu hizmeti olarak görülmesi gerekir. Bakım sorumluluğunun nasıl dağıtılacağı yani refah birleşenleri arasında nasıl bir sorumluluk paylaşımı içinde bakımın verileceği; öte yandan bakıma ayrılan maddi kaynakların nasıl dağıtılacağı bir toplumda bakımın adil dağıtımını belirliyor (Folbre, 2001). Bakımın devlet, aile, belli bağlamlarda sivil toplum ve piyasa arasında sorumluluğunun nasıl paylaşıldığı ve bakım yükünün ağırlıklı olarak kimin üzerinde olduğu, hem o ülkenin bakım rejimini hem de bu rejim doğrultusunda bakım siyasetinin ne derece eşitlik ürettiğini ortaya koyuyor. Kittay (1999) dikkatimizi ev içi iş paylaşımına çekiyor ki; eşitlikçi bir bakım siyasetini savunurken ev içi bakım sorumluluğunun eşit paylaşımı öncelikli bir yaklaşım. Bakımın adil dağıtımını ve bakım sorumluluğu açısından kamusal alanda kurumların üstlendikleri rolün artması da ev içi bakım emeğinin paylaşımını belirler nitelikte. Türkiye'de feminist araştırmacıların ücretsiz emeğin ev içi paylaşımını ele alan araştırmaları, zaman kullanımı istatistiklerine dayanarak ev içi emeğin paylaşımındaki adaletsizlikleri ortaya koyuyor (İlkkaracan ve Memiş, 2021; Memiş vd., 2012).

Bakım sorumluluğunun adil dağıtımında refah birleşenlerinin sınırlarının gittikçe muğlaklaşması, bir toplumda eşitlik tartışmalarında bakımın politik bir kavram olarak ele alınmasını daha da önemli hale getiriyor. Öte yandan bakımın metalaşması ve piyasalaşmasının, sağlık, eğitim gibi diğer sosyal alanlara göre daha karmaşık bir olgu olduğu söylenebilir (Lutz, 2017). Bakımın piyasa yolu ile ev dışına taşınması kadınlar için özgürleştirici bir rol oynarken, prekaryalaşmış bir kadın işgücünü de yaratıyor. Son 20-30 yıl içerisinde kürese bakım zincirleri üzerine zengin bir literatür oluştu. Bu literatür, Kuzey ülkelerinde kadınların emek piyasasına katılımları ile birlikte, Güney'den Kuzey'e göç eden kadınların bakım alanında çalışması ve prekaryalaşmış bir bakım işgücünün oluşmasına dikkat çekiyor (Österle ve Bauer, 2016; Williams ve Brennan, 2012). Fraser'ın (2014) toplumsal yeniden üretimin krizi olarak nitelendirdiği bakımın metalaşması, bakım hizmetlerinin küresel piyasalara terk edilmesi sürecine de işaret eder. Bu süreçte, bir yandan karşılıksız ev emeği yerini ucuz işgücüne bırakırken, diğer yandan kadınların emek piyasasına girmesi ile birlikte refah devletlerinin önemli bir unsuru olarak gelişmeye başlamış kamusal bakım hizmetlerinin piyasalaşması söz konusu (Fraser, 2014). Bakımın piyasalaşması, yani toplumun iyilik halini sağlama gibi bakımın temel değerlerinin yerini piyasa değerlerine bırakması; bir piyasa mantığının bakım alanına ve daha geniş anlamda topluma sirayet etmesi sonucunu doğuruyor (Aulenbacher ve Leiblfinger, 2019; Tronto, 2013; Weicht, 2019). Bakımın piyasalaşması bu iki bağlamda bir kriz unsuru (Fraser, 2016). Öte yandan, bakımın piyasalaşmasının yaratabileceği tahribat COVID-19 salgının ilk evresinde yaşlı bakım evlerindeki toplu yaşlı ölümleri ile tekrar görünür kılındı (Akkan, 2019). Özellikle kuzey ülkelerinde yıllar içinde finansal piyasa aktörlerine terk edilen yaşlı bakım evleri devlet denetiminden uzak, kısa vadeli kar amaçları doğrultusunda kalite standartlarının düştüğü kurumlara dönüştü. Neoliberalizm bağlamında bakım krizi düşünüldüğünde, bakı-

mın bir politik ideal olarak ele alınmasının önemi artıyor. Bireylerin iyi olma hali için önem arz eden sağlık, eğitim, sosyal bakım gibi alanların alınıp satılabilen bir meta olmaktan çıkarılıp; refah devletinin müdahil olduğu, yeniden dağıtım mekanizmalarının çalıştığı ve toplumsal faydanın piyasa çıkarlarının önüne geçtiği bir modeli tekrar düşünmemiz gerekiyor.

Bakımın Etik ve Toplumsal Boyutu: Bakım Etiği ve İhtimam Toplumu

Başta da belirtildiği gibi, bakımı politik bir kavram olarak düşündüğümüz noktada bakımın pratiğinden doğan değerlerin kamusal alanda bir karşılığının olması üzerinde durulması gereken bir diğer konu. Başkasının ihtiyaçlarını görebilme ve cevap verebilme gibi bakım pratiğinden doğan değerlerin kamusal alanda ne anlama geldiği önemli bir soru olarak karşımıza çıkıyor. Bakım temelli değerlerin kamusal alanda karşılık bulması, sosyal adalet için, beraber yaşayabilme pratiğimiz için ne anlama gelir? Burada sorulması gereken bir ikinci soru: Bakım ilişkilerini şekillendiren, tanıdıklık ilişkilerimizin ötesinde “yabancı” ile empati temelli bir ilişki kurabilir miyiz? “Yabancı”ya ihtimam gösterebilir miyiz? Bu noktada bakım etiği yol gösterici bir yaklaşım olarak ele alınabilir. Bakım etiği feminist literatür tarafından liberal vatandaşlık kavramının temelini oluşturan sosyal adalet etiğine eleştirel bir yaklaşım olarak ortaya atılan bir çerçeve (Tronto 1993; Kittay 1999; Held 2006). Bakım etiği yaklaşımının temelinde feminist yazının asli meselesi haline gelmiş olan özel alan-kamusal alan ayrımı tartışmaları yatıyor. Başta da belirttiğimiz gibi özel alana hapsedilmiş ve kamusal alanda değersizleştirilmiş kavramlar olan bağımlılığı ve ilişkiselliği sorunsallaştırarak, liberal sosyal adalet teorilerine eleştirel yaklaşım sunuyor. Bakım etiği yaklaşımının temelinde tartıştığı; sosyal adalet etiğinin kamusal alanda bireyi tüm çevresindeki ilişkiselliklerinden soyutlamış, soyut birey olarak kurgulaması ve dolayısıyla bireyin içinde bulunduğu karşılıklı bağımlılık ilişkilerini özel alan meselesi olarak görmesi (Tronto 1993; Sevenhuijsen 1998; Kittay 1999; Held 2006). Adalet etiği, hakkaniyet, eşitlik, birey hakları gibi evrensel değerlere dayanırken; bakım etiği karşılıklı güven, ihtiyaca yanıt verebilmek ve empati gibi değerleri ön plana çıkarıyor (Held, 2006). Adalet etiği kamusal alanda tüm ilişkiselliğinden soyutlanmış otonom bireyin eşitliği üzerinde bir toplumsallık hayal ederken, bakım etiği böyle bir toplumsallığın mümkün olmadığını, insanın tüm ilişkisellikleri ve bağımlılık ilişkileri ile var olduğunu ve bu ilişkiyel bireyin kamusal alanda tanınmasının gerekliliğini savunur.

Bu yaklaşımı ilk ortaya atan kişi (adını koymadan) “Difference Feminism” akımının temelini atan Carol Gilligan’dır. Gilligan (1982) *In a Different Voice* başlıklı kitabında kadınların erkeklerden farklı bir etik sese sahibi olduklarını vurgular. Bu da annelikten ve bakım veren konumundan gelen ilişkiyel bir varoluş sergilemelerinden doğan bir ahlaki duruştur. Daha sonra, bakım etiği Nel Nodding (1984) tarafından ilk defa “Caring” başlıklı kitabında detaylı bir şekilde tanımlanır. Bakım etiği, bakım pratiğinin ilişki biçiminin içinde barındırdığı, karşısındakinin ihtiyacına cevap verebilme, güven, sorumluluk, empati, gibi etik birleşenlere dayanır. Nodding’e (1984) göre gerçek bir bakım karşısındaki kişiye karşı duyarlılık, ilgi ve

özen gerektirir. Benhabib (1987) ise bu durumu “somut öteki”nin ihtiyaçlarına karşı duyarlılık olarak tanımlıyor. Burada bakım veren kişi “somut öteki”ne odaklanır ve evrensel bir etik çerçeve (eşitlik, adalet gibi) ile hareket etmek yerine, karşısındakinin ihtiyaçlarını anlamaya çalışır ve bu bağlamda da tikel bir etik sergiler. Tronto’ya (1993) göre bakım etiğinin dört temel ahlaki unsuru var ki; bunlar bakım pratiğinden doğan unsurlar: Başkalarının ihtiyaçlarını görebilme; sorumluluk; bakım verebilme yetkinliği; ihtiyaçlara yanıt verebilme. Nodding’e (1984) göre ancak tanıdığımız kişilere bakım etiği unsurlarını içeren özen gösterebiliriz. Tanımadığımız üçüncü kişilere bunu göstermemiz, bakım ilişkisi, yani ihtimam ilişkisi kurmamız zordur. İhtimam ilişkisi yakınlık ve aşinalık gerektirir. Bu bağlamda da tanımadığımız kişiler ile ilişkilerimizi düzenleyen etik, bakım etiği değil, evrensel unsurlara dayanan sosyal adalet etiği olarak gelişmiştir. İki farklı ahlaki anlayışı temsil eden bakım ve adalet farklı meta-etik temellere sahiptir (Nodding 1984). Bakım etiği bağlam ile ilişkili kişiye özel olanı savunurken, adalet etiği evrenselliği savunur, bu da kamusal alana aittir. Bakım etiği, sempati, empati, şefkat gibi değerler üzerine otururken, adalet etiği, kamusal alanda otonom birey üzerine inşa edilir. Yani iki farklı alana ait değerler olarak tanımlanır. O zaman bakım etiği yaklaşımının temel aldığı ahlaki unsurlar, yani bakım pratiğinin değerlerinin toplumsallığı nasıl mümkün olabilir? Başkalarının ihtiyaçlarını görebilme ve cevap verebilme hangi koşullarda tanımadığımız kişiler ile ilişkilerimizi düzenleyen bir ahlaki çerçeve sağlayabilir? Birbiri ile çatışıyor gibi duran iki temel etik, bakım etiği ve adalet etiği nasıl bir arada var olabilir? Bunlar temel sorular olarak karşımıza çıkıyor.

Nodding’den sonra gelen siyaset felsefecileri bakım etiğinin yakın ilişkilerle sınırlı olmayacağını daha geniş toplumsal ilişkilerde de tanımadığımız kişilere karşı bakım etiğinin değerleri içinde ihtimam/özen gösterebileceğimizi savunuyorlar (Held 2006, Slote 2007, Tronto, 1993). Slote (2007) ve Held (2006) örneğin iyi bir toplum anlayışı için tüm toplumsal ilişkilerimizin etik çerçevesini bakım etiğinin oluşturması gerektiğine vurgu yapıyorlar. Diğer yandan, Tronto (1993) adalet etiğinden kopamayacağımızı, bu iki ahlaki çerçevenin çatışma içinde olmadığını birbirini tamamlayıcı olduğunu savunuyor. Bu noktada kamusal alan ve özel alan değerlerinin bir aradalığı bağlamında, empati üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir kavram. Yakınlık ve aşinalık meselesine dönersek; yakınlık ve aşinalık bakım ilişkilerimizi ve başkasına gösterdiğimiz ihtimamın niteliğini belirliyor bir nevi. Yakınlık ve aşinalık alanımız içinde tüm kimlikleri ve yaşam biçimlerin eleştirmeden olduğu gibi kabul ediyoruz (Clohesy, 2013). Bu alan bizim üzerinde fazla düşünmediğimiz sorgulamadığımız fikirler, davranış biçimleri, önyargılarımızı dahi kapsayan “kendimizi evde hissetme” diye tanımlayabileceğimiz bir alan (Clohesy, 2013). Bu alan içerisinde çevremizdekilere empati duygusu beslememiz varoluşumuzda saklı (Clohesy, 2013). Ancak temel soru: Tanıdıklık ve aşinalık ilişkilerimiz dışında kalan üçüncü kişilere karşı ihtimam gösterebilmek için empati kurabilme alanlarımızı nasıl genişletebiliriz? Slote (2007) bireysel bir tanışıklık ve ilişki içinde olmadığımız kişilere de ihtimam gösterebileceğimizi ve onların başlarına gelebilecekler konusunda endişe duygusunu duyabileceğimizi ve alturistik değerler ile yaklaşabileceğimizi öne sürüyor. Ancak, bireysel

ihitimam ile toplumsal ihtimam arasında tabi ki bir fark olduğunu ve derecelerinin de farklı olduğunu iddia ediyor (Slote, 2007). Clohesy (2013) bu süreci, “farklı olan ile empatik tecrübe” olarak kavramsallaştırıyor. Tanıdığımız ve aşına olduğumuz alanın dışına çıktığımızda, tanımadığımız, bizden farklı olana duyulabilecek insani yaklaşım, duyarlılık ve ihtimam bir takım etik soruları beraberinde getiriyor. Tanıdık olanın ötesine geçtiğimizde, özne hangi motivasyonlar, moral çerçeve ile hareket ediyor? Etik davranmamızdaki motivasyon nedir? Buna bir süreç olarak da bakabiliriz. Burada aşinalık ilişkilerimizin dışında farklı olan ile empatik tecrübeyi yaşayabileceğimiz bir vakanın olması önemli Badiou’ya göre (2006). Buna kırılma noktası da diyebiliriz. Ancak, empatik tecrübe Critchley’nin (2007) kabul görmüş bir talebin (sosyal adalet talebi gibi) toplumsal olarak onaylanması dediği bir süreç içinde gerçekleşiyor. Bir etik çerçevenin toplumsal karşılaşmalarda farklı olan ile empatik tecrübeye zemin oluşturması gerekiyor. Badiou (2006) şöyle örneklendiriyor: Karşımıza çıkan vaka göçmen işçilerin ayrımcı ve eşitsiz muamele görmesi diyelim. Burada kabul görmüş talep adalet ve eşitlik talebinin evrenselliğinin tanınması olmalı ki, karşımıza çıkan vakada tanımadığımız üçüncü kişilere karşı özen ve ihtimam ilişkisi kurabilelim ve farklı olan ile empatik tecrübe hayata geçebilsin. Tronto’nun (1993) öne sürdüğü gibi üçüncü kişiye duyulan ihtimam, hem adalet etiği değerlerine hem de bakım etiği değerlerine ihtiyaç duyuyor.

Empati kavramı burada başvurabileceğimiz bir kavram olmak ile birlikte kendi için de yanılırları barındıran bir kavram. Hofmann (2000) dikkatimizi empatik yanılığa çekiyor. Burada ihtimam göstereceğimiz kişiyi nasıl gördüğümüz önemli. Eğer o kişiyi ahlaken zayıf, kötü, tembel gibi olumsuz bir yerden görüyorsak, haksız muameleyi de haklı görebiliyoruz ve kurduğumuz empatik ilişki azalabiliyor (Hofmann, 2000). Bireyler, haksızlığa uğrayanlar arasında kendilerine benzeyene daha fazla empati duyuyorlar. Kişiler yanı başlarında olan bir olaya karşı gelecekte olabilecek veya uzak bir yerde olabilecek bir olaya göre daha empatik yaklaşabiliyorlar, bu da ihtimam duygusunu arttırıyor. Bu bağlamda, Hofmann’a göre (2000) empati kavramı ekonomik, sosyal politika olan ile ilişki içinde ele alınmalı. Ancak, sosyal adalet ve ihtimam kavramları ile ilişki içinde empati duygusunun beraber yaşama pratikleri içerisinde ve toplumsal ilişkilerdeki rolü anlaşılabilir. Farklı olan ile empatik tecrübe ekonomik, sosyal ve politik bir bağlam içinde yani yapısal olan içinde yaşanıyor.

Bu noktada bireylerin etik motivasyonlarını anlamak tabi ki önemli; ancak bu motivasyonun evrensel talepler ile ilişkilerini kurmak gerekiyor. Nasıl bir adalet anlayışı var? İyi olan ile kendisini nasıl ilişkilendiriyor? Varsa kırılma nasıl tetikleniyor (eğitim, karşılaşma, artistik üretim, vs.)? Empati her zaman ahlaki bir bağlam içinde saklı ve bu bağlam empatinin yaşamsallığını, ifade biçimlerini, sosyal, duygusal ekonomik ve politik olan ile ilişkisini belirliyor. Burada tekrar feminist yazının kamusal alanın değerlerine dair getirdiği eleştiriye geri dönersek, kamusa alanın iki etiği bir arada tutacak şekilde inşası önemli. Bir yandan eşitlik, adalet gibi evrensel kavramları ayakta tutarken, diğer yandan kamusal alandan soyutlanmış ilişkisellik ve karşılıklı bağımlılık gibi kavramların kamusal alan değerleri olarak tahayyül edilmesi, bireylerin aşinalık alanları dışında kurdukları empatik ilişkileri şekillendiren bir po-

litik ve sosyal bağlam sağlıyor. Bu bağlamda bakım etiği çerçevesinde insanın varoluşunun temeli olan karşılıklı bağımlılık ve ilişkisellik gibi kavramların kamusal alanda tanınması ve kurumsal ilişkilerin bu yönde düzenlenmesi, bireylerin birbirlerine ihtimam gösterebilecekleri toplumsal süreçleri yaratıyor. Beraber yaşama pratiğinin temeli olan eşit “yurttaş olabilmek”, soyutlanmış, her açıdan kendi kendine yeten hayali yurttaş kurgusunu bozup, bizi birey yapan ilişkiselliklerimizi ve bağımlılığımızı kamusal alanda görünür ve saygın kılan ve siyaseten tanıyan yeni bir yurttaşlık paradigması kurmayı zorunlu kılıyor. Yurttaşlık öğretisinin bakım etiği perspektifi içinden düşünülmesi, bakımın pratiğinden doğan değerlerin toplumsal ilişkilerde kırılğan olana özen gösterme, değer verme, karşılıklı ihtimam ve hatta insan merkezli olmanın ötesinde ekolojik değerleri de içeren bir yaklaşımı kamusal alana taşıyabilir (Goker, 2020). Bu da ihtimam toplumu tahayyüllerinin ilk adımlarından bir olarak görülebilir. Bakım kavramını iyi toplum tahayyüllerimizin ve beraber yaşama pratiklerimizin merkezine alan bir yaklaşımın COVID-19 sürecinde gerek dünyada gerekse Türkiye’de pandemi temelli dayanışma ağlarının geleceğini düşünmek açıdan önemli bir yerde durduğu söylenebilir.

Sonuç Yerine

538

Makalede tartışıldığı üzere bakım kavramı farklı boyutlarıyla tartışabilecek, karmaşık bir kavram. Bakım kavramının bugün sosyal bilimlerde bu kadar üzerinde durulan bir kavram olması da, bakımın toplumsal eşitsizlikleri ortaya koyduğu kadar, iyi toplum tahayyülleri için de ışık tutucu bir kavram olması. Bakım kavramının bu iki yüzünü dikkate alarak düşünmek gerekiyor. Bakım ihtimam toplumu tartışmalarının merkezinde yer alırken ve toplumsal ilişkilerimizde bakım etiği yol gösterici bir ahlaki çerçeve olarak sunulurken, bakımın tarihsel olarak eşitsizlik üreten yapısının da dikkate alınması gerekiyor. İhtimam toplumu tahayyülleri Bakım Manifestosu’nun üzerinde durduğu gibi neoliberalizmin tahrip ettiği toplumsal dokuyu tamir etmek, yaşamı yeniden üretmek, ihtimam ilişkileri içerinden toplumsal dayanışmayı inşa etmek adına önemli. Farklı kimliklerimiz ile dayanışma içinde yaşamının ahlaki çerçevesini düşünmek, sosyal adalet arayışları ile ilişkisini kurmak adına yol gösterici. Ancak, başta da etraflıca tartışıldığı üzere, bakım ilişkileri politik, ekonomik ve toplumsal yapıların içerisinde yerleşik ve bakım emeği tarihsel olarak kamu ve özel alan ayrımı ekseninde toplumsal cinsiyet, sınıf, ırk gibi eşitsizlikleri üreten bir mekanizma olarak da işlemiştir. Bu bağlamda, bakımın politik bir kavram olarak ele alınması, bakım süreçlerindeki ilişki kimliklerin ve ihtiyaçların kamusal alanda tanınması ve bakım sorumluluğunun adil dağıtımı, ihtimam toplumu tahayyülleri ile adalet taleplerinin bir arada düşünülmesinin zeminini oluşturuyor.

- 1 The Care Collective. (2020). *Care Manifesto: The Politics of Interdependence*. Verso.; Gülnur Acar-Savran tarafından yapılan Türkçe çevirisi için bakınız: Bakım Kolektifi. (2021). *Bakım Manifestosu: Karşılıklı Bağımlılık Politikası*, Ankara, Halk Kitabevi.
- 2 Boston Review (der.) (2020). *The Politics of Care: From Covid-10 to Black Lives Matter*, Verso.
- 3 Acar-Savran, Gülnur. (2020). Bakım/Toplumsal Yeniden Üretim Krizi ve Ötesi, Çatlak Zemin, 11 Aralık. <https://catlakzemin.com/bakim-toplumsal-yeniden-uretim-krizi-ve-otesi/>
- 4 Bakınız: Social Politics (2021) *Special Section: The Care Manifesto*, 28(4). <https://academic.oup.com/sp/issue/28/4>

Kaynakça

- Acar-Savran, G. (2002). Kadınların emeğini görünür kılmak: Marx'dan Delphy'e bir ufuk taraması. *Praksis*, 10, 159-210.
- Acar-Savran, G. ve Demiryontan, N. T. (2012). *Kadının Görünmeyen Emeği*. Yordam Yayıncılık.
- Akkan, B. (2021). COVID-19 salgını ve bakım krizi: Finansallaşmış kapitalizm ve yaşlı bakım evleri. Tiryakioğlu, M. (der.), *Afetlerle Yoksullaşma: Salgınlar, Göçler ve Eşitsizlikler* içinde. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akkan, B. ve Uyan-Semerci, P. (2014). Yurttaşlığın kırılma anı: Romanlar ve engelliler bağlamında ihtiyaçların yorumlanması siyaseti ve yeni bir yurttaşlık paradigması. Kaya, A. (der.), *Farklılıkların Birlikteliği: Türkiye'de ve Avrupa'da bir arada Yaşama Tartışmaları* içinde. Hiperlink Yayınları.
- Akkan, B. (2019). An egalitarian politics of care: The intersectional inequalities of gender, class and age. *Feminist Theory*, 21(1), 47-64.
- Anttonen, A. ve Sipilä J. (1996). European social care services: Is it possible to identify models? *Journal of European Social Policy*, 6 (2), 87-100.
- Aulenbacher, B. ve Leiblfinger, M. (2019). The Fictitious commodity care and the reciprocity of caring: A Polanyian and neo-institutionalist perspective on the brokering of 24-hour care. Atzmüller, R. Aulenbacher, B. Brand, U. Decieux, F., Fischer, K. ve Sauer, B. (der.), *Capitalism in Transformation* içinde. Edward Elgar Publishing.
- Badiou, A. (2006). *Being and Event*. Continuum International Publishing.
- Bakker, I. (2003). Neoliberal governance and the reprivatization of social reproduction: Social provisioning and shifting gender orders. Bakker, I. ve Gill, S. (der.), *Power, Production and Social Reproduction: Human Insecurity in the Global Political Economy* içinde. Palgrave MacMillan.
- Benhabib, S. (1987). The generalized and the concrete other, the Kohlberg-Gilligan controversy and moral theory. E. F. Kittay, E.F. ve Meyers, D. (der.), *Women and Moral Theory* içinde. Rowman & Littlefield.
- Bettio, F. ve Plantenga, J. (2004). Comparing care regimes in Europe. *Feminist Economics*, 10, 85-113.
- Bhattacharya, T. (2017). Introduction: Mapping social reproduction theory. Bhattacharya, T. (der.), *Social Reproduction Theory: Remapping Class, Recentering Oppression* içinde. Pluto Press.

- Boston Review (der.) (2020). *The Politics of Care: From Covid-10 to Black Lives Matter*. Verso.
- Clohesy, A. M. (2013). *Politics of Empathy: Ethics, Solidarity, Recognition*. Routledge.
- Critchley, S. (2007). *Infinitely Demanding, Ethics of Commitment, Politics of Resistance*. Verso.
- Daly M. (2002). Care as a good for social policy. *Journal of Social Politics*, 31(2), 251-70.
- Daly, M. (2001). Care policies in Western Europe. Daly M. (der.) *Care Work: The Quest for Security* içinde. ILO.
- Daly, M. ve Lewis, J. (2000). The concept of social care and the analysis of contemporary welfare states. *British Journal of Sociology*, 51 (2), 281–98.
- Dowling, E. (2021). *The Care Crisis: What Caused It and How Can We End It?*. Verso.
- England, P. (2005). Emerging theories of care. *Annual Review of Sociology*, 31, 381–399.
- Ferguson, A. ve Folbre, N. (2000). Women, care and public good: A dialogue. Anatole Anton A., Fisk M. ve Holmstrom N. (der.) *Not for Sale: in Defense of Public Goods* içinde. Westview Press.
- Ferguson, S. (2017). Children, childhood and capitalism: A social reproduction perspective. Bhattacharya, T. (der.), *Social Reproduction Theory: Remapping Class, Recentering Oppression* içinde. Pluto Press.
- Fine, M., ve Tronto, J. (2020). Care goes viral: Care theory and research confront the global COVID-19 pandemic. *International Journal of Care and Caring*, 4(3), 301-309. <https://doi.org/10.1332/239788220X15924188322978>
- Fineman, M. A. (2004). *The Autonomy Myth: a Theory of Dependency*. The New Press.
- Folbre, N. (1994). *Who Pays for the Kids? Gender and the Structures of Constraint*. Routledge.
- Folbre, N. (2001). *The Invisible Heart: Economics and Family Values*. New Press.
- Fraser, N. (2014). Can society be commodities all the way down? Post-Polanyian reflections on capitalist crisis. *Economy and Society*, 43(4), 541–558
- Fraser, N. (2016). Contradictions of capital and care. *New Left Review* 100, 99- 117. <https://newleftreview.org/issues/II100/articles/nancy-fraser-contradictions-of-capital-and-care.pdf>
- Fraser, N. ve Jaeggi, R. (2018). *Capitalism: A Conversation in Critical Theory*, Polity Press.
- Gilligan, C. (1982). *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Harvard University Press.
- Goker, Z. G. (2020). Özenli vatandaşlık: Feminist özen etiğini yeniden politikleştirmek. *Kadın/Woman 2000, Journal for Women's Studies*, 21(1), 89–10. <https://doi.org/10.33831/jws.v21i1.142>
- Held, V. (2006). *The Ethics of Care: Personal, Political, and Global*. Oxford University Press.
- Hoffman, M. L. (2000). *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511805851>
- İlkkaracan, İ. ve Memiş, E. (2021) Transformations in the gender gaps in paid and unpaid work during the covid-19 pandemic: Findings from Turkey. *Feminist Economics*, 27 (1-2), 288-309.
- Kittay, E. F. (1999). *Love's Labour: Essays on Women, Equality and Dependency*. Routledge.
- Knijjn, T. ve Kremer, M. (1997). Gender and the caring dimension of welfare states: Towards inclusive citizenship. *Social Politics*, 4(1), 328–362.
- Lister, R. (2003). *Citizenship: Feminist Perspectives*. Palgrave Macmillan.

- Lutz, H. (2017). Care as a fictitious commodity: Reflections on the intersections of migration, gender and care regimes. *Migration Studies*, 5(3), 356–368.
- Lynch, K. (2021). *Care and Capitalism: Why Affective Equality Matters for Social Justice*. Polity Press.
- Memiş, E., Öneş, U. ve Kızıllırmak, B. (2012). Housewifisation of women: Contextualising gendered patterns of paid and unpaid work. S. Dedeoglu, S. Ve Elveren, A. (der.), *Gender and Society in Turkey: The Impact of Neoliberal Policies, Political Islam and EU Accession* içinde. I.B.Tauris.
- Noddings, N. (1984). *Caring: A Feminist Approach to Ethics and Moral Education*. University of California Press.
- Okin, S. M. (1989). *Justice, Gender and the Family*. Princeton University Press.
- Orloff, A. S. (1993). Gender and the social rights of citizenship: The comparative analysis of gender relations and welfare states. *American Sociological Review* 58 (3), 303–28.
- Österle, A. ve Bauer, G. (2016). The legalization of rotational 24-hour care work in Austria: Implications for migrant care workers. *Social Politics*, 23(2), 192–213.
- Pateman, C. (1989). *The Disorder of Women*. Polity Press.
- Pfau-Effinger, B. ve Rostgaard, T. (2011). Introduction: Tension related to care in european welfare state. Pfau-Effinger, B. ve Rostgaard, T. (der.), *Care Between Work and Welfare in Europe* içinde. Palgrave Macmillan.
- Sevenhuijsen, S. (1998). *Citizenship and Ethics of Care: Feminist Considerations on Justice, Morality and Politics*. Routledge.
- Slote, M. (2007). *The Ethics of Care and Empathy*. Routledge.
- The Care Collective. (2020). *Care Manifesto: The Politics of Interdependence*. Verso.
- Tronto, J. (1993). *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*. Routledge.
- Tronto, J. ve Fisher, B. (1990). Toward a feminist theory of caring. Abel E ve Nelson, M. (der.), *Circles of Care* içinde. SUNY Press.
- Weicht, B. (2019). The commodification of **informal** care: Joining and resisting marketization processes. Atzmüller, R. Aulenbacher, B. Brand, U. Decieux, F., Fischer, K. ve Sauer, B. (der.), *Capitalism in Transformation* içinde. Edward Elgar Publishing.
- White, J. A. (2000). *Democracy, Justice and the Welfare State: Reconstructing Public Care*. Pennsylvania State University Press.
- Williams, F. ve Brennan, D. (2012). Care, markets and migration in a globalising world: Introduction to the special issue. *Journal of European Social Policy*, 22(4), 355–362.

